

# DE ONTWIKKELING VAN DE ELFSTEDENTOCHT



student: Nadja de Blouw  
studentnummer: 4795202  
NHL e-mailadres: naja.de.blouw@student.nhlstenden.com  
opleiding(en): leraar geschiedenis  
croho code(s): 35197  
traject: voltijd  
begeleider: Wibe Balt & Jacob Roep  
examinator: Wibe Balt & Jacob Roep  
inleverdatum: 01-04-2022

“Door het inleveren van dit product verklaar ik dat het product eigen werk is en dat het vrij is van plagiaat.”

## Inhoud

Inleiding.....	4
Hoofdstuk 1.....	5
Hoofdstuk 2.....	7
Hoofdstuk 3.....	9
Hoofdstuk 4.....	14
Hoofdstuk 5.....	19
Hoofdstuk 6.....	21
Conclusie.....	22
Literatuur.....	23

## Inleiding

*Een hoon die yder trof: de knaap was lang berugt. Voor 't baasje, dat, gelyk een Swaluw door de lugt, Kon vliegen over 't ys: 't is Pier die de ellefe: teeden, Van Vriefland op een dag heeft in het rond gereeden.*

Is een strofe van een gedicht afkomstig uit 1749. De Elfstedentocht is dus niet iets wat pas in het begin van de vorige eeuw is bedacht, maar al veel langer een gebruik was in Friesland. Inmiddels heeft iedereen in Nederland er wel eens van gehoord, over gelezen of meegemaakt. De Elfstedentocht is een onderwerp waar veel aandacht voor is en men ieder jaar weer op hoopt dat het plaatsvindt.

Wat mij meteen interesseerde was de vraag hoe zo'n activiteit onder een paar Friese plattelandsbewoners heeft kunnen uitlopen tot een massa-evenement, waarbij er niet alleen verslag gedaan wordt binnen Nederland, maar er ook buiten de grenzen om aandacht voor is. Tijdens het onderzoek was dat dan ook de vraag die mij het meest bezighield, hoe de Elfstedentocht zich heeft kunnen ontwikkeld tot zo'n groot evenement met een sterke culturele waarde voor de provincie Friesland?

Het onderzoek dat leidt tot een antwoord op deze vraag is op de volgende manier opgezet. Het onderzoeksverslag begint met een algemeen hoofdstuk waarin het fenomeen Elfstedentocht onder de loep wordt genomen en de belangrijkste elementen op papier worden gezet. Daarna wordt er gekeken naar de geschiedenis van de tocht en door middel van een vergelijkingschema geprobeerd om te onderzoeken hoe de Elfstedentocht is uitgegroeid tot wat we nu kennen.

Uiteindelijk moet dit onderzoek leiden tot het antwoord op de vraag hoe de Elfstedentocht heeft kunnen uitgroeien tot een grootschalig evenement met culturele waarde voor Friesland en Nederland. Daarnaast dient dit onderzoek als een hulpstuk voor het lespakket dat is ontwikkeld voor Geschiedenis Lokaal Fryslân, waarbij leerlingen van de avo en bovenbouw vmbo leren over de Elfstedentocht. Docenten kunnen dit doorlezen als ze meer informatie willen verkrijgen over de Elfstedentocht en de achtergrond waarop het lespakket is gebaseerd.

# Hoofdstuk 1

## Een introductie op de Elfstedentocht

De Elfstedentocht is de trots van Friesland en hetgeen waar schaatsliefhebbers elke winter weer op hopen. Een tocht langs verschillende steden door een groot deel van de noordelijke provincie: Leeuwarden, Sneek, IJlst, Sloten, Stavoren, Hindeloopen, Workum, Bolsward, Harlingen, Franeker, Dokkum en weer terug in Leeuwarden. De toer telt rond de 200 kilometer en de snelste eindtijd ooit was 6 uur en 47 minuten. De eerste Elfstedentocht vond plaats in 1909 en Minne Hoekstra werd de winnaar van die tocht (andere tijden, z.d.) en (Paping en Maaskant, 1985).



FIGUUR 1 AFBELDING MET ROUTE VAN DE ELFSTEDENTOCHT. VIA: ELFSTEDENSITE.NL

### Deelname

De Elfstedentocht bestaat zowel uit een wedstrijd als een toertocht. De toerentocht kan iedereen aan meedoen, mits ze aan de regelen voldoen (dat houdt o.a. in op tijd inschrijven, een helm dragen etc.) en inschreven staan bij de Friesche Elf Steden. Ook moet men tenminste 16 jaar zijn en in staat zijn de tocht veilig te rijden. Sinds 2014 is er echter wel een wachtlijst voor inschrijving. De eisen voor deelname aan de wedstrijd zijn strenger en is echt bedoeld voor de wedstrijdschaatsers, die ook uitkomen op de langere afstanden op EK, WK en olympische spelen. Ook bepaalde marathonschaatsers mogen deelnemen. De KNSB wijst deze

mensen aan. Per provincie mag ook één iemand deelnemen die in de periode voorafgaand aan de tocht een goede schaatsprestatie heeft neergezet, ook deze persoon wordt door de KNSB aangewezen. Tegenwoordig mogen zowel mannen als vrouwen deelnemen aan de toertocht en wedstrijd. Deelnemers die voor twaalf uur in de nacht terug zijn in Leeuwarden verdienen een kruisje. Uiteraard mits ze een stempel van elke stempelpost kunnen aantonen (Elfstedentocht.frl, z.d.) en (FBTO, 2019).



FIGUUR 2 ELFSTEDENTOCHTKRUISJE VIA  
SCHAATSHISTORIE

### De laatste tocht

In totaal is de Elfstedentocht 15 keer verreden en door de zachtere winters is de laatste keer in 1997 geweest. De 15<sup>de</sup> tocht werd gewonnen door Henk Angenent bij de mannen en Klasina Seinstra bij de vrouwen. Deze laatste tocht was wel ontzettend populair. Er waren meer dan 16.000 mensen die bij de toertocht hebben gestart en dan ook nog rond de 300 wedstrijdschaatsers. Een groot deel van deze mensen heeft de finish gehaald, meer dan 10.000 hebben het felbegeerde kruisje in handen gekregen (NOS, 2022).

Onderafstand	Totale afstand	Controleposten	Controlestempels	Tijden
0	0	Leeuwarden	Leeuwarden	
22	22	Sneek	Sneek	
4	26	IJlst	IJlst	9:05
14	40	Sloten	Sloten	
26	66	Staveren	Staveren	1:55
11	77	Hindeloopen	Hindeloopen	1:20
9	86	Workum	Workum	1:20
13	99	Bolsward	Bolsward	1:40
17	116	Harlingen	Harlingen	1:50
13	129	Franeker	Franeker	1:35
45	174	Dokkum	Dokkum	
24	198	Leeuwarden	Leeuwarden	2:35

FIGUUR 3 CONTROLEKAART VIA: SCHAATSHISOTRIE

### Een nieuwe tocht

De kans op een nieuwe tocht neemt volgens het KNMI steeds verder af. Dat komt door klimaatverandering, daardoor hebben we steeds zachtere winters en vriest het niet lang en hard genoeg. Inmiddels is de kans op een Elfstedentocht gehalveerd. Aan het begin van de eeuw was dat nog eens in de vijf jaar, nu is het eens in de twaalf jaar. Desondanks wordt er gehoopt dat de tocht nog een keer verreden gaat worden. Want ook al was de laatste tocht in de vorige eeuw, er is nog genoeg aandacht voor. De NOS live blogt de oude tochten en zodra het weer een beetje vriest besteden talkshows tijd aan het speculeren over een eventuele tocht (NOS, 2022). In de volgende hoofdstukken wordt er aandacht besteed aan het ontstaan van de Elfstedentocht, de groei en ontwikkeling ervan en worden bijzonderheden belicht.

## Hoofdstuk 2

### het ontstaan van de Elfstedentocht

In het volgende hoofdstuk wordt beschreven hoe de Elfstedentocht is ontstaan. Hoe kan het dat iets wat eerst slechts een ding was onder schaatsfanaten in Friesland, uitmondde in een nationaal evenement dat aandacht krijgt vanuit de hele wereld als het plaatsvindt?

#### De tochten van de 18<sup>de</sup> en 19<sup>de</sup> eeuw

Dat de eerste officiële Elfstedentocht in 1909 plaats vond wil niet zeggen dat er voor die tijd geen tochten gereden zijn. Vroeger was men afhankelijk van paarden voor het afleggen van langere afstanden. Koetsen en vooral trekschuiten waren het vervoersmiddel. Alleen trekschuiten varen niet als het vriest en lang niet iedereen had het geld om van deze dingen gebruik te kunnen maken. Daarnaast gaat paard en wagen en een trekschuit niet zo snel. Als de Friese wateren bevroren waren, werden de schaatsen dan ook gepakt en vervoerde men zich op die manier. Het ging sneller en meer mensen konden er gebruik van maken (Lolkama, 2006) en (Paping en Maaskant, 1985) en (Schoustra, z.d.)

Het is moeilijk te zeggen wanneer men voor het eerste een Elfstedentocht ging rijden. In een gedicht van Bornius Alvaarsma uit 1749 wordt al een vermelding gedaan van iemand die in één dag langs alle elf Friese steden is geschaatst (Lolkama, 2006)<sup>1</sup>. Het duurt nog tot 1809 tot er vaker wordt gesproken over het rijden van Elfstedentochten. Daarna wordt er ook beter bijgehouden wat de tijden zijn waarop de mensen weer terug zijn. Natuurlijk verliep de tocht toen nog wel heel anders. De mensen begonnen gewoon rond hun woonplek en kwamen daar ook weer terug.

Vooraf in de winter van 1890 en 1891 reden veel mensen de Elfstedentocht. Bij de herbergen die ze passeerden lieten ze een handtekening als bewijs zetten voor hun "deelname". De kranten begonnen over het fenomeen te schrijven en zelfs twee vrouwen hebben de tocht destijds verreden (Lolkama, 2006).

#### De eerste Elfstedentocht

In 1909 was het zover: de eerste georganiseerde Elfstedentocht werd gereden. De eerste tocht werd uitgeschreven door de Friese Ijsbond. Het startpunt voor deze eerste tocht was Leeuwarden en er waren in totaal 22 deelnemers. De tocht is niet zonder gevaar, want doordat het nog geen echte bekende gebeurtenis is zijn de waterwegen tot het laatste moment bevaren geweest en staan er allerlei obstakels. Ook is het al gaan dooien. Toch laten de 22 deelnemers zich niet afschrikken en beginnen ze met het rijden van de 200 kilometer lange tocht. De mannen die meerijden laten voor het eerst hun stempelkaarten niet maar afstrepen bij de verschillende herbergen, maar bij zogeheten controlepunten. De volgorde van hoe men door de steden kwam, wijkt wel af van hoe de tocht nu wordt uitgeschreven. Minne Hoekstra mag zich uitroepen tot de winnaar van de eerste officiële Elfstedentocht. Hij heeft de tocht in 13 uur en 50 minuten afgelegd. Gerlof van der Leij zat hem op de hielen, want die finishte met een eindtijd van 13 uur en 55 minuten (Lolkama, 2006) en (Paping en Maaskant, 1985).

---

<sup>1</sup> De desbetreffende passage heb ik zelf ook opgezocht. In de bijlage is deze toegevoegd.

De eerste tocht werd uitgeschreven als een uithoudingsproef en lange afstandsrit. Niet als wedstrijd dus. De organisatie werd gedaan door de Friese Ijsbond in samenwerking met de Bond van Lichamelijke Opvoeding. Het ging vrij bijzonder, want op de vergadering waarbij definitief werd besloten om de tocht te organiseren, was niet eens iedereen aanwezig. Evert Hemkema en Pim Mullier waren de voorvechters van de Elfstedentocht. Beide mannen waren sportief en hadden de tocht zelf ook al een keer gereden. Voor deelname aan de eerste Elfstedentocht moest je lid zijn van de Friese Schaatsbond of de bond voor lichamelijke opvoeding. Ook moest er startgeld van 1 gulden worden betaald (Lolkama, 2006).

### **Oprichting van de vereniging “De Friesche Elf Steden”**

Lang bleef de organisatie niet in handen van de Friese Ijsbond. Na de eerste Elfstedentocht ontstond er namelijk redelijk wat commotie en was er ook nog de discussie of het wel of geen wedstrijd moest worden. Er was veel onduidelijkheid over de inschrijftermijn voor de eerste tocht en de bond bleef bij zijn standpunt dat het geen wedstrijd moest worden, omdat dat niet tot hun taak toebehoorde. Hepkema die zelf niet mee kon doen aan de tocht van 1909, omdat de inschrijftermijn eerder sloot, kreeg lucht van de verschillende meningen binnen de Ijsbond. Hij besloot een brief te schrijven waarin hij opriep voor een onafhankelijke organisatiepunt voor de Elfstedentocht. Dat leerde veel positieve reacties op en zo ging het balletje rollen.

De vergaderingen voor het oprichten van deze vereniging gingen al gauw van start en op 15 januari 1909 werd er al een voorlopig bestuur opgesteld. Vele vergaderingen volgden en toen was het zover: De Friesche Elf Steden vereniging was opgericht. De Friese Ijsbond had toegezegd geen Elfstedentochten meer uit te schrijven en vanaf nu lag die taak dus in de handen van de vereniging. Soms was er nog wel wat trammelant tussen die twee partijen, want op een gegeven moment veranderden een aantal bestuurders van organisatie. Ook was er nog discussie over wanneer je tot de beroepsschaatsers behoorde of tot de amateurs. De Elfstedentocht werd in elk geval ingedeeld in een wedstrijd en een toertocht. De discussie over beroepsschaatsers en amateurs ging alleen op voor de wedstrijd. De toertocht is voor plezierrijders. Om deel te nemen aan de wedstrijd en tocht moet je officieel ingeschreven staan bij de Friesche Elfsteden (Lolkama, 2006).



## Hoofdstuk 3

### De ontwikkeling van de tocht

De Elfstedentocht is uitgegroeid van een tochtje onder een paar Friese burgers naar een evenement die ook buiten de Nederlandse grenzen nog bekend staat. Ook is er in de afgelopen 113 jaar veel aan de tocht veranderd: de route, eisen aan de deelnemers voor de wedstrijd, vrouwen die mochten mee schaatsen, oplopend aantal deelnemers etc. In dit hoofdstuk gaan we kijken naar deze specifieke veranderingen. In hoofdstuk vier wordt dit vervolgens in een schema uitgezet en in hoofdstuk 5 wordt er aan de hand van dat schema en hoofdstuk 3 gekeken naar de ontwikkeling en verandering die de Elfstedentocht heeft meegemaakt binnen een eeuw.

#### **De oorspronkelijke tocht**

##### *Deelnemers*

Zoals in hoofdstuk twee uiteen is gezet, is de eerste officiële Elfstedentocht in 1909 gereden, maar kan men de tocht van 1912 ook als eerste tocht aanduiden. De tocht van 1912 is namelijk de eerste tocht die door “de Friesche Elf Steden” is uitgevoerd. In 1909 namen 22 mensen deel aan de Elfstedentocht en was er slechts nog sprake van de wedstrijdtocht en nog niet van een toertocht. In 1912 was dit al veranderd. Toen waren er 22 mensen die aan de toer starten en 39 mensen die de wedstrijd reden.

##### *Wedstrijd en toertocht*

Een grote verandering binnen de Elfstedentocht is dus het onderscheid dat er gemaakt werd tussen de toertocht en de wedstrijd tocht. In de oorsprong was er alleen spraken van een wedstrijd, maar onder de Friesche Elf Steden werd daar een toer aan toegevoegd. In het eerste jaar onder het bewind van de Friesche Elf Steden werd de wedstrijdtocht nog drukker bezocht dan de toertocht. Dit veranderde al gauw. Bij de derde Elfstedentocht was er namelijk sprake van 108 deelnemers aan de toer en 45 aan de wedstrijd. In hoofdstuk vier worden deze cijfers overigens breder toegelicht en geanalyseerd (schaatshistorie, z.d.).

##### *Route*

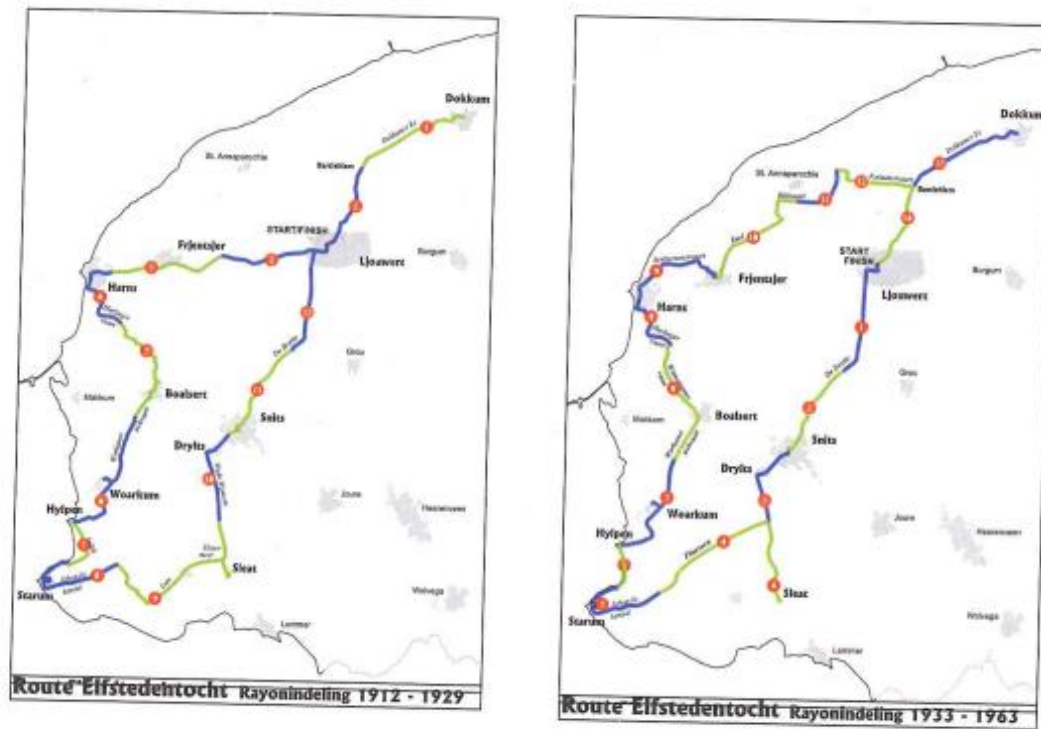
De route van de Elfstedentocht wordt af en toe aangepast. Dit komt omdat het ijs niet altijd op elke plek sterk genoeg is. De volgorde van steden waar men langskomt blijft wel hetzelfde. In 1909 had dit nog een andere volgorde dan we nu kennen (Lolkama, 2006).

De route was destijds als volgt:

Leeuwarden – Dokkum – Leeuwarden – Franker – Harlingen – Bolsward – Workum – Hindeloopen – Stavoren – Sloten – IJlst – Sneek – Leeuwarden.

Deze route deed tot de tocht in 1929 de dienst. Deze route werd ook wel “om de Noord” genoemd. In 1933 werd er gekozen om de tocht “om de Zuid te doen. Hierbij wordt de route dus compleet andersom gereden. Men start vanuit Leeuwarden, vertrekt naar Sneek en op het einde schaatst men eerst nog naar Dokkum om vervolgens terug te keren naar Leeuwarden. Deze keuze is voornamelijk gemaakt, omdat er bij de route van Leeuwarden – Dokkum – Leeuwarden er last was van de toerrijders die pas later starten en nog onderweg waren naar Dokkum en de wedstrijd schaatsers die

al op weg waren van Dokkum naar Leeuwarden. Die passeerden elkaar en dat zorgde voor vertraging en onveiligheden (Lolkama, 2006).



FIGUUR 4 ROUTE 1912 - 1929 EN 1933 - 1963 VIA, LOLKAMA, 2006

### Reglementen

Niet alleen de deelnemersaantallen, de route en de toevoeging van de toertocht is veranderd, maar ook de reglementen voor deelname. In 1909 was er alleen nog sprake van een wedstrijd. In 1912 werd daar de toertocht aan toegevoegd. Dat heeft ervoor gezorgd dat er nieuwe regels op papier moesten komen te staan. In hoofdstuk 1 valt te lezen wat die regels momenteel zijn en in hoofdstuk 2 is belicht hoe men daar in 1912 overdacht.

Als we een blik werpen op een schema waarin het aantal deelnemers aan de wedstrijd en toer vermeld staats vanaf de eerste officiële tocht tot aan de laatste tocht valt één jaar in het bijzonder op. In de eerste jaren komt er zowel bij de toer als de wedstrijd steeds meer rijders, maar op den duur slinkt de deelnemerslijst van de wedstrijd langzaam in. Het jaar 1942 – waarin we bezet werden door Nazi-Duitsland – valt in het bijzonder erg op.

Datum	Wedstrijd	Toertocht
Zaterdag 2 januari 1909	22	
Woensdag 7 februari 1912	39	22
Zaterdag 27 januari 1917	45	108
Dinsdag 12 februari 1929	103	200
Zaterdag 16 december 1933	187	353
Dinsdag 30 januari 1940	688	2.716
Donderdag 6 februari 1941	574	1.925
Donderdag 22 januari 1942	970	3.887
Zaterdag 8 februari 1947	277	1.796
Woensdag 3 februari 1954	138	2.597
Dinsdag 14 februari 1956	259	6.070
Vrijdag 18 januari 1963	568	9.294
Donderdag 21 februari 1985	276	16.179
Woensdag 26 februari 1986	340	16.999
Zaterdag 4 januari 1997	301	16.430
Totaal aantal deelnemers		78.576

FIGUUR 5 BRON: SCHAATSHISTORIE

Sporten was iets wat Nazi-Duitsland ontzettend belangrijk vond en graag meenam in hun propaganda. Het is dus ook niet zo vreemd dat

de Elfstedentocht verreden bleef worden. Ten tijde van de overheersing van Duitsland werd het sporten ook populairder in Nederland. Vooral voetbal kreeg meer deelnemers, maar de Elfstedentocht werd ook door meer mensen verreden. Of dat echt de reden is en of dat de enige reden is dat de tocht en voornamelijk de wedstrijd een piek kent in 1942 is lastig te vinden. Volgens Lolkama (2006) is het niet uit te sluiten dat dit in elk geval één van de redenen is waarom de Elfstedentocht ineens populairder werd. Al moet er ook een kanttekening gemaakt worden dat juist sommige mensen hem nu niet meer konden rijden, omdat zij ondergedoken zaten om een tewerkstelling in Duitsland te voorkomen of omdat ze Joods waren (Lolkama, 2006).

De grote aantal deelnemers heeft er ook voor gezorgd dat er een nieuw reglement is ingesteld. Na de tocht is er een enquête verstuurd aan de deelnemers, waarin ze de vraag kregen of er na de tocht lichamelijke klachten zijn opgetreden. Meer dan 300 mensen reageerden daar helaas positief op. De regel dat mensen een sportkeuring moesten ondergaan is sindsdien opgesteld.

### Media-aandacht

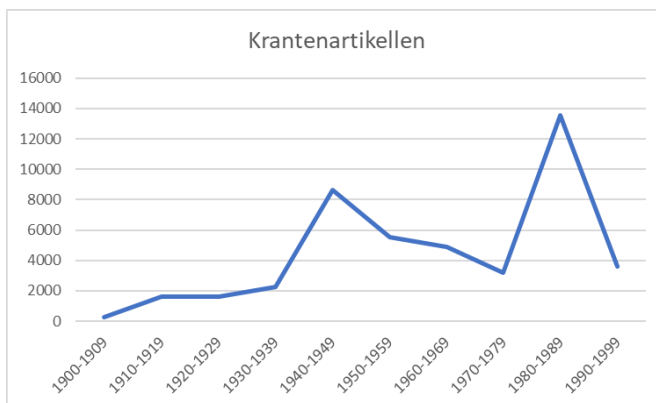
Inmiddels is de Elfstedentocht tot iets uitgegroeid dat men in heel Nederland wel kent. Als je in de winter de televisie aanzet ontdek je er niet aan. Er wordt elke winter wel een keer de vraag gesteld of er al dan niet een tocht gereden gaat worden. Een zoekopdracht op google op 27 januari “de Elfstedentocht” laat krantenkoppen zien van nauwelijks één dag geleden, waarin het onderwerp besproken wordt en mensen een alternatieve Elfstedentocht per boot afleggen.

Er worden voorbereidingen gedaan voor de spektakelmusical “de Tocht”. Een musical over een groep mensen die de Elfstedentocht gaat verrijden, dat in een vergelijkbaar theater als Soldaat van Oranje opgevoerd zal gaan worden. Ook is er een film gemaakt over de tocht van 63 “De Hel van 63” en zijn er talrijke boeken geschreven die verschillende onderwerpen over de Elfstedentocht belichten.

In 1997 was er flinke aandacht voor de Elfstedentocht. Volgens het boekje “Elfstedentocht 1997” zaten er zo rond de 11,2 miljoen Nederlanders voor de televisie en keek daarvan 20% langer dan 15 uur naar de zender die de toer live uitzond. Ook stonden er nog eens tienduizenden mensen aan de kant te kijken naar de schaatsers. Er waren in 1997 ongeveer 2.000 journalisten voor de tocht. Er

waren een aantal journalisten die mee reden, maar dat werd door de Vereniging grotendeels geweerd (Crisisonderzoeksteam, 1998).

Als je alleen naar krantenartikelen kijkt en op Delpher de zoekterm “Elfstedentocht” invoert, dan kun je voor de tocht van 1909 ongeveer 200 berichten vinden die opgenomen zijn op Delpher en uit die tijd stammen. Om daarna specifiek te zoeken wordt het moeilijker. Er is een poging gedaan om de zoekresultaten van 1909 te vergelijken met die van 1997, maar dat lukt niet goed. Als je kijkt naar het hele overzicht, dat per decennium is gesorteerd valt wel te zien dat het aantal ver toeneemt. Hierbij is alleen gesorteerd op krantenartikelen die tevoorschijn kwamen bij de zoekterm “Elfstedentocht”. 1940 – 1949 en 1980-1989 springen eruit, maar in die periode zijn er meerdere tochten verreden. Er is verder een duidelijk stijging te zien. Een duidelijke reden waarom er een piek is in 1980-1989 heb ik niet kunnen achterhalen. Een paar bijzonderheden aan die tochten is wel dat toen nog Prins Willem-Alexander meedeed en dat vrouwen ook konden deelnemen. 4749 berichten komen uit 1985 toen er een tocht was en nog eens 3808 komen uit 1986 bij de andere tocht. De andere berichten zijn tussentijds geschreven.



FIGUUR 7 BRON: DELPHER

Jaartal	Tochten
1900-1909	1
1910-1919	2
1920-1929	1
1930-1939	1
1940-1949	4
1950-1959	2
1960-1969	1
1970-1979	0
1980-1989	2
1990-1999	1

FIGUUR 6 BRON: SCHAATSHISTORIE

## Vrouwen

Een andere significante verandering binnen de Elfstedentocht is dat vanaf 1985 vrouwen ook deel mochten nemen aan de tocht. Al zijn er genoeg verhalen over vrouwen die lang daarvoor al de tocht eens hebben gereden, de toertocht wel te verstaan. Dit deden ze vaak samen met een broer, vader of man. Wopkje Kooistra heeft in 1941 als eerste als vrouw de Elfstedentocht volbracht, daarna heeft ze dat nog een aantal keer gedaan (Fotoarchief Tresoar, z.d.)

Ook Tineke Slager heeft al ver voordat de wedstrijd van de Elfstedentocht werd opengesteld voor vrouwen, die tocht al een aantal keer volbracht. Ze verteld in het boek "Mijn Elfstedentocht" over haar ervaringen om als vrouw deel te nemen hieraan. Tineke reed de tocht in 1940 met haar vader. Ze vertelt in Mijn Elfstedentocht dat vrouwen lang niet serieus werden genomen als schaatsers van de tocht.

Het duurde nog tot 1956 voordat vrouwen ook aan de wedstrijdtocht mochten deelnemen. Er zaten toen nog wel strenge deelnemerseisen aan voor vrouwen, ze moesten aan dezelfde eisen voldoen als mannen (Lolkama, 2006). Het aantal vrouwen dat deelnam was dan ook een stuk lager. Mocht er nu weer een tocht gereden kunnen worden, is al in de reglementen opgenomen dat er 224 heren en 121 dames mogen starten. Met de voetnoot dat "het bestuur van deze bepaling kan afwijken" (De Friesche Elf Steden, 2019).



**FIGUUR 8 WOPKJE KOOISTRA  
BRON: [FRIESFOTOARCHIEF,  
TRESOAR, ELF 0732]**

## Hoofdstuk 4

### Ontwikkeling aan de hand van een tabel

In hoofdstuk vier duiken we dieper in op de ontwikkeling die de Elfstedentocht heeft doorgemaakt. Er wordt een tabel uitgezet, met daarin de vijftien verschillende tochten en verschillende kenmerken. In hoofdstuk vijf wordt er gekeken naar welke conclusies uit deze informatie getrokken kunnen worden.

	1909	1912	1917	1929	1933	1940	1941
<b>Hoeveelheid deelnemers: wedstrijd en toer. Bron: schaatshistorie</b>	<u>Wedstrijd: 22</u> <u>Toer: nog geen sprake van</u>	<u>Wedstrijd: 39</u> <u>Toer: 22</u>  *Vanaf dit moment werd de tocht georganiseerd door De Friesche Elf Steden	<u>Wedstrijd: 45</u> <u>Toer: 108</u>	<u>Wedstrijd: 103</u> <u>Toer: 200</u>	<u>Wedstrijd: 187</u> <u>Toer: 353</u>	<u>Wedstrijd: 688</u> <u>Toer: 2.716</u>	<u>Wedstrijd: 574</u> <u>Toer: 1.925</u>
<b>1942</b>	<b>1947</b>	<b>1954</b>	<b>1956</b>	<b>1963</b>	<b>1985</b>	<b>1986</b>	<b>1997</b>
<u>Wedstrijd: 970</u> <u>Toer: 3.887</u>	<u>Wedstrijd: 277</u> <u>Toer: 1.796</u>	<u>Wedstrijd: 138</u> <u>Toer: 2.597</u>	<u>Wedstrijd: 259</u> <u>Toer: 6.070</u>	<u>Wedstrijd: 568</u> <u>Toer: 9.294</u>	<u>Wedstrijd: 276</u> <u>Toer: 16.179</u>	<u>Wedstrijd: 340</u> <u>Toer: 16.999</u>	<u>Wedstrijd: 301</u> <u>Toer: 16.430</u>
	1909	1912	1917	1929	1933	1940	1941
<b>Aantal deelnemende vrouwen Bron: Lolkama, 2006</b>	0	1	6	5	12	35	80
<b>1942</b>	<b>1947</b>	<b>1954</b>	<b>1956</b>	<b>1963</b>	<b>1985</b>	<b>1986</b>	<b>1997</b>
167	35	30	130	160	322	862	949

	1909	1912	1917	1929	1933	1940	1941
<p><b>Beschikbaar archiefmateriaal via Worldcat.</b>  <i>Zoekterm: "Elfstedentocht jaartal"</i>  <i>Wereldwijd + boek</i>  <i>Verfijnd naar op trefwoorden zoeken, dus niet alleen titel.</i></p> <p>*Elk resultaat heb ik bekeken waarom hij naar boven kwam. De meeste waren niet wat ik zocht. Er zijn boeken die over alle tochten gaan, dubbele titels en door gevoeligheden van de filter pakt hij ook bijvoorbeeld het geboortjaar van de schrijver.</p> <p><u>725 totaal.</u></p>	<p>Vijf boeken specifiek over het onderwerp.  Dit zijn meestal verslagen van hoe mensen de tocht hebben ervaren.</p> <p>26 resultaten in totaal</p>	<p>1 boek specifiek over het onderwerp.</p> <p>2 resultaten in totaal</p>	<p>Geen specifiek boek gevonden.</p> <p>1 resultaat in totaal</p>	<p>Geen specifiek boek gevonden.</p> <p>1 resultaat in totaal</p>	<p>Geen resultaat.</p>	<p>1 specifiek boek gevonden.</p> <p>11 resultaten in totaal</p>	<p>2 specifieke boeken gevonden.</p> <p>8 resultaten in totaal.</p>

1942	1947	1954	1956	1963	1985	1986	1997
2 specifieke resultaten	Geen specifiek resultaat	1 specifiek resultaat	1 specifiek resultaat	8 specifieke resultaten.	Ongeveer 10 specifieke resultaten.  33 resultaten in totaal	Ongeveer 15 specifieke resultaten.  27 resultaten in totaal	Ongeveer 10 specifieke resultaten  27 resultaten in totaal.
4 resultaten in totaal	6 resultaten in totaal	10 resultaten in totaal	8 resultaten in totaal	17 resultaten in totaal			
	1909	1912	1917	1929	1933	1940	1941
<p>Krantenberichten via Delpher.</p> <p><i>Zoekterm: "Elfstedentocht" gefilterd op krantenberichten.</i></p> <p>We kijken naar hoeveel artikelen zijn verschenen in het jaar van de Elfstedentocht. Daarna zoomen we in op één maand voor de tocht en twee na de tocht. Daarbij kijken we hoe groot de artikelen zijn en in wat voor soort kranten ze</p>	<p>Aan het eind van 1908 en begin van 1909 worden er rond de <b>291 artikelen</b> geschreven over de Elfstedentocht. De meeste hiervan bevatten praktische informatie en zijn korte teksten.</p> <p>Er zijn veel Friesche dagbladen die er aandacht aan besteden, maar de Telegraaf en het Algemeen Dagblad duiken af en toe ook op</p>	<p>Als je alleen de jaartallen 1911 &amp; 1912 invoert krijg je ongeveer 681 resultaten.</p> <p>Een groot deel van die berichtgeving is geschreven in de zomer en herfst.</p> <p>Als de filter ingesteld wordt op december 1911 tot maart 1912 kom je ongeveer op <b>353 krantenartikelen</b>.</p> <p>Wederom zijn het vooral korte mededelingen in verschillende</p>	<p>Als je alleen naar 1917 kijkt kom je op 352 artikelen uit. Neem ja daar 1916 bij mee, want in januari werd de tocht gehouden kom je op 478.</p> <p>Als we de zoekopdracht weer reduceren na één maand voor de tocht en twee maand na de tocht komen we uit op <b>297 artikelen</b>.</p> <p>Voor de artikelen net na de tocht zijn al</p>	<p>In het jaar 1929 zijn er 808 resultaten m.b.t de Elfstedentocht.</p> <p>Bij een specifieke zoektocht naar berichtgeving van wederom één maand voor de tocht tot twee maand na de tocht, komen we op maar liefst <b>683 resultaten</b>.</p> <p>Wat meteen opvalt is dat in de dagen voor de Elfstedentocht de artikelen groter worden en</p>	<p>In het jaar 1933 zijn er 551 artikelen verschenen en in 1934 196.</p> <p>Een specifieke zoektocht levert <b>590</b> artikelen op.</p> <p>Wat mij meteen opvalt is dat het lijkt alsof er ditmaal minder aandacht voor is dan in 1929 en met zo'n 100 artikelen minder is dat waarschijnlijk niet heel gek.</p> <p>Wat wel opviel is dat bij de filter mogelijkheid "verspreidingsgebied" er 55 opties voor</p>	<p>In 1940 zijn er <b>2.974 artikelen</b> geschreven met betrekking tot de Elfstedentocht. Een enorme stijging dus.</p> <p>Als we dit op dezelfde manier verfijnen als bij de anderen komen we uit op <b>2.691 resultaten</b>. Dat zijn er zoveel dat ik ze niet allemaal kan doorspitten.</p> <p>Na 130 pagina's à 10 artikelen kom je eindelijk op de dag van de tocht.</p>	<p>Vanaf dit punt krijg ik steeds zoveel dat het onmogelijk is om alles goed door te kijken. Daarom kijk ik vanaf dit punt specifieker waar de vermeldingen vandaan komen.</p> <p>In 1941 zijn er <b>1.702 artikelen</b> verschenen één maand voor en maximaal 2 maand na de tocht.</p> <p>Wat opvalt is dat hier Duitse artikelen tussen zit. Dat komt</p>



voornamelijk verschijnen.	tussen de zoekresultaten.  Wat opvalt is dat het nog erg kleinschalig is.	lokale kranten. Af en toe in een grote krant, maar dat was er destijds ook nog niet zoveel.  Echt lange stukken en hele verslagen is nog geen sprake van.	aardig wat langer (rond de één pagina). De aandacht wordt dus wel iets groter voor de tocht.  Ook nu besteden zowel regionale als landelijke kranten er aandacht aan.	dat dit blijft aanhouden. Waarbij het bij de eerdere tochten voornamelijk ging om teksten over dat inschrijvingen geopend zijn. Is dit al een stuk groter en bevat het veel meer informatie.  Ook valt het op dat het aantal artikelen dat verscheen in de maand voor de tocht toenam en dat op de dag zelf er ook meer geschreven werd.	Nederlands-Indië waren, 3 voor Suriname en 3 voor de Verenigde Staten. Waarbij die laatste mij in het bijzonder opviel, aangezien de andere twee destijds bij Nederland toebehoorden. Als ik vervolgens die van de Verenigde Staten op, dan zijn het gewoon Nederlandse artikelen. De krant zelf kon ik niet vinden, maar het kan wel zijn dat het in Amerika werd uitgedeeld aan Nederlanders, maar dat kan ik dus niet vinden.	Er zijn dan al 1300 artikelen geschreven over de Elfstedentocht die wellicht in de winter van 1939 '40 gereden zou kunnen worden.  Er kan wel gesteld worden dat de aandacht voor een tocht explosief is gestegen.  Als we de zoekterm wat specifïeren en instellen op 2 dagen voor de tocht en 5 na de tocht komen er rond de 1.200 artikelen naar boven.	omdat Nederland destijds werd bezet door Duitsland.  Regionaal zijn er: 1283 artikelen Landelijk zijn er: 415
<b>1942</b>	<b>1947</b>	<b>1954</b>	<b>1956</b>	<b>1963</b>	<b>1985</b>	<b>1986</b>	<b>1997</b>
Er zijn 1.514 resultaten in totaal voor 1942.	Er zijn in totaal 1.353 resultaten.  963 daarvan in de periode van	Er zijn in totaal 1.840 resultaten.  1.504 daarvan zijn in een	Er zijn in totaal 1.651 resultaten.  1.431 daarvan zijn in een	Er zijn in totaal 1.911 resultaten.  1.530 daarvan zijn in een	Er zijn in totaal 4.749 resultaten.  3.166 daarvan zijn in een periode van één	Er zijn in totaal 3.808 resultaten.  2.866 daarvan zijn in een	Hier zijn alleen speciale artikelen van het AD te vinden, die je niet via Delpher

1.327 resultaten in een periode van één maand voor en twee maand na de tocht.	één maand voor de tocht en twee maand na de tocht.	periode één maand voor de tocht en maximaal 2 maand na de tocht.	periode van één maand voor de tocht en maximaal 2 maand na de tocht.	periode van één maand voor de tocht en maximaal 2 maand na de tocht.	maand voor de tocht en maximaal 2 maand na de tocht.	periode van één maand voor de tocht en maximaal 2 maand na de tocht.	kunt inzien. Dit is natuurlijk ook nog een stuk recenter dan alle andere dingen.
305 landelijke resultaten in de periode en 1015 landelijke. De andere komen wederom uit de Antillen, Nederlands-Indië etc.	Landelijk: 198 Regionaal: 724 De rest zit weer in Nederlands-Indië, Suriname, de VS.	Landelijk: 457 Regionaal: 1018  Indonesië, de Antillen, Suriname hebben ook een aantal.	Landelijk: 410 Regionaal: 1003	Landelijk: 570 Regionaal: 960  Geen meer in de voormalige koloniën en ook geen vermelding over de VS.	Landelijk: 1823 Regionaal: 1320  Antillen: 23	Landelijk: 1688 Regionaal: 1153  Antillen: 25	Wel is het zo dat 11 miljoen Nederlanders naar de tocht keken via de NOS die het uitzond. Televisie was er en in vele huiskamers ook te zien uiteraard. Dat was bij de tocht van '85 '86 natuurlijk ook zo.

## Hoofdstuk 5

### Conclusies uit de tabel

In hoofdstuk vier zijn verschillende statistieken weergegeven die iets kunnen vertellen over de groei van de interesse in de Elfstedentocht. In dit hoofdstuk worden de gegevens per kopje besproken.

#### **Deelnemers aan de tocht**

In iets minder dan een eeuw is de Elfstedentocht gegroeid van 22 deelnemers naar ruim 16.500 schaatsers die zijn gestart. Ook is er direct na de eerste Elfstedentocht verandering gebracht in hoe de tocht verreden werd. Er kwam namelijk een toertocht naast de wedstrijdtocht, waardoor niet professionele schaatsers die wel in staat zijn om het stuk te rijden, ook konden deelnemen.

Het eerste moment waarop het zichtbaar is dat er veel meer deelnemers zijn, is bij de tocht van 1940. Daar stonden meer dan 3.000 schaatsers klaar om te starten. Een hoop meer dan in de tocht daarvoor, met ongeveer 500. In hoofdstuk 3 is er al aandacht geschonken aan het feit dat Duitsland sporten ontzettend stimuleerde en dat er daarom wellicht meer deelnemers waren.

De tochten daarna waren ook populair. Vooral vanaf 1956 nemen er veel mensen deel, met aantallen die keer op keer boven de 6.000 reiken. Wat ook opvallend is, is dat de tocht van 1963 bijna 10.000 deelnemers heeft en ondanks de dramatische afloop van die tocht, daarna alsnog ruim 16.000 schaatsers willen meedoen. De tochten van 1985 hebben allemaal rond de 16.000 deelnemers.

Mocht er nu weer een Elfstedentocht komen, is de kans klein dat je mee kunt rijden als je niet al een lange tijd op de wachtlijst staat of een startplek hebt. Er zijn volgens de Elfstedensite 30.000 startplekken, waarvan rond de 90% daadwerkelijk gebruikt kan worden, vanwege de hoeveelheid schaatsers dat het ijs aankan. Mocht er dus ooit nog een Elfstedentocht komen, zal het aantal mensen dat start zo ongeveer verdubbelen ten opzichte van de laatste tocht (Elfstedentocht.frl, z.d.)

#### **Deelnemende vrouwen**

Ook het aantal deelnemende vrouwen loopt bij elke tocht hoger op. Bij de eerste tocht mochten vrouwen nog niet deelnemen en bij de laatste tocht stonden er bijna 1.000 op het ijs. Op den duur konden vrouwen wel deelnemen aan de toertocht, maar dat was ook meer uitzondering dan regel als je kijkt naar hoeveel vrouwen dat daadwerkelijk delen. Het is pas in de jaren tachtig en vooral bij de laatste tocht dat er echt wat meer vrouwen op het ijs staan.

Vrouwen hebben nooit mee kunnen doen voor het klassement. Voor de wedstrijd gold in 1997 dat ze maximaal 30% mochten afwijken van de aankomsttijd van de mannen. Bij een eerstvolgende Elfstedentocht krijgen de vrouwen hun eigen klassement. Inmiddels is het sowieso vanzelfsprekender geworden dat vrouwen sporten en marathons kunnen rijden, dus de kans is groot dat mocht er nog ooit nog een Elfstedentocht komen er een hele hoop meer vrouwen mee gaan doen.

#### **Archiefmateriaal**

Tijdens het onderzoek heb ik veel tijd doorgebracht in het archief van het Tresoar. Er zijn voornamelijk veel boeken beschikbaar die gaan over de Elfstedentocht in zijn algemeenheid en niet per se een specifieke tocht. Maar de eerste en laatste drie tochten waren nog een aantal specifieke boeken over te vinden. Vooral bij de laatste drie tochten nam het aantal boeken erover toe.

### **Krantenberichten**

Kranten hebben altijd over de Elfstedentocht geschreven. Bij de eerste tocht is het bijna 300 keer vermeld, maar daar ging het voornamelijk nog om praktische mededelingen. Al snel kwam er meer aandacht voor de Elfstedentocht, waarbij het ook niet mee alleen om mededelingen ging. Het hoogtepunt is in 1985 met ruim 3.000 artikelen die specifiek over de tocht van dat jaar ging. We moeten hierbij niet vergeten dat bij de laatste drie tochten de televisie ook een belangrijke bron van media-aandacht was, maar naar die cijfers heb ik geen onderzoek gedaan.

Wat wel bekend is, zoals in hoofdstuk 3 werd vermeld, is dat er bij de laatste tocht ruim 11 miljoen mensen naar de televisie keken om de uitzending van de tocht live te kunnen zien.

### **Eindoordeel**

Bij alle gegevens is een duidelijke stijging te zijn. De deelnemers groeien, tot in zoverre dat er inmiddels hele wachtlijsten zijn, er wordt meer over de tocht geschreven in kranten en berichten en het werd steeds gebruikelijker dat vrouwen mochten deelnemen. Ook nu de tocht al meer dan twintig jaar niet is gereden, kunnen de mensen er nog genoeg van meekrijgen. Er worden documentaires uitgezonden, de NOS live blogt oude tochten en er wordt een musical op touw gezet.

In iets meer dan 100 jaar tijd is de Elfstedentocht onder 22 schaatsers uitgegroeid naar een reuze-evenement.

## Hoofstuk 6

### Bijzonderheden

Ooit heeft de heer W.A. van Buren deelgenomen aan de Elfstedentocht. De schuilnaam van, de destijds nog kroonprins, Willem-Alexander. Hij deed in 1986 mee aan de tocht der tochten en behaalde daarbij een Elfstedenkruisje. Dit is een redelijk bekend feit over de Elfstedentocht. Maar behalve de deelname van Willem-Alexander zijn er meer bijzonderheden opgetreden. In dit hoofdstuk worden bekende feiten en bijzonderheden over de Elfstedentocht belicht.

#### Tochten in tijden van oorlog

Zoals in hoofdstuk 3 te lezen valt, heeft de Elfstedentocht ook tijdens de Tweede Wereldoorlog gewoon plaatsgevonden. Uiteraard was het voor joden verboden om deel te nemen aan de tocht. Desondanks heeft Jacob Valk, een joodse man, onder de schuilnaam Jaap Brouwer toch deelgenomen aan de tocht. Jacob Valk is op 25 juni 1942 omgekomen in Mauthausen, nadat zijn eigen vrouw hem verraden had (Hofman, 2016) en (historischcentrumleeuwarden, z.d.).

#### De tocht van 1963

Tijdens de Elfstedentocht van 1963 vroom het met min achttien graden. De gevoelstemperatuur lag nog een stuk lager. De tocht was bitterhard en slechts een klein percentage deelnemers wist de finish te behalen. De tocht van '63 staat bekend als de zwaarste Elfstedentocht allertijden (Historiek, z.d.). Er zijn documentaires overgemaakt, bijvoorbeeld één door "andere tijden sport" genaamd "de wedstrijd van 1963" en er is een speelfilm op gebaseerd onder de titel "de hel van '63". Achterafgezien was het verbazingwekkend dat er geen doden zijn gevallen tijdens deze bizarre tocht. Er waren ook schaatsers die nog niet beschikten over thermokleding. De Elfstedentocht van 1963 is nog altijd een bekend fenomeen in de sportgeschiedenis (Buiting, z.d.).

#### Museum

In Hindelopen is er een schaatsmuseum met een vaste collectie over de Elfstedentocht. Daar vallen onder andere de schaatsen van Willem-Alexander te bewonderen, krantenknipsels, foto's en controlekaarten.

#### Musical

Op 1 oktober 2023 zal naar alle waarschijnlijkheid de première van de spektakelmusical de Tocht plaatsvinden. Dit wordt, zoals ook in hoofdstuk drie beschreven, een spectaculaire musical over een groep vrienden die de Elfstedentocht gaat schaatsen. Hierbij is een van de doelgroepen, de kinderen van Friese scholen. Er wordt een educatief programma bij de musical opgezet, waardoor (Friese) kinderen kunnen leren over de culturele waarde van de Elfstedentocht (musicaldetocht, z.d.)

## Conclusie

**”DE ELFSTEDENTOCHT IS MEER DAN EEN ZELDZAME WEDSTRIJD OP DE SCHAATS. HET IS ONDERDEEL VAN ONZE NEDERLANDSE IDENTITEIT. HET MAAKT EEN KLEIN STUKJE VAN WIE WE ZIJN EN WAARIN WE MET ELKAAR VERBONDEN ZIJN. DAT MOET WORDEN BELEefd, EN WORDEN HERINNERD,” (DETOCHT, Z.D.).**

Voor Friesland en Nederland is de Elfstedentocht meer dan alleen een wedstrijd om wie het snelst 200 kilometer af kan leggen onder barre omstandigheden. Het is een evenement, waarop toeristen afkomen en duizenden Nederlandse staan te popelen om deel te nemen. De wachtlĳst voor een plekje als deelnemer aan de tocht is enorm en het sentiment om ooit weer op dat ijs te staan is luid aanwezig. De kans dat er het nog eens zo hard gaat vriezen dat er een Elfstedentocht komt, is echter klein.

Desondanks doet men er alles aan om de magie van de tocht niet verloren te laten gaan. Programma’s op televisie die er aandacht aan besteden, sportdocumentaires en een musical die op touw wordt gezet, moeten voorkomen dat de magie van de tocht verloren gaat.

De Elfstedentocht is ooit “ontstaan” als oplossing om goedkoop en snel familie te kunnen bezoeken. Met de schaats over het ijs is sneller dan ter voet en goedkoper dan met een koets. Daarna is het veranderd in een eenmalige wedstrijd, dat zo goed beviel bij mensen dat het nooit meer is weggegaan. De massale aandacht van de kranten en media heeft ervoor gezorgd dat de tocht is uitgegroeid naar een nationaal en internationaal evenement.

Inmiddels is de Elfstedentocht cultureel erfgoed van Nederland én een van de bekendste dingen uit Friesland, naast suikerbrood. Want ondanks dat de tocht al sinds de 21<sup>ste</sup> eeuw niet meer is verreden en de kans elke jaar afneemt, leeft de herinnering in de mensen voort en blijft de hoop op een nieuwe tocht gekoesterd.

**Waar in 1742 nog Pier die de ellefe teeden van Vriefland op een dag heeft in rond gereeden. Zullen het er als ooit, als weer mogelijk is, tienduizenden zijn.**

## Literatuur

- Andere Tijden. (z.d.). *100 jaar Elfstedentocht Andere Tijden Special*. NPO. Geraadpleegd in december, van <https://anderetijden.nl/aflevering/290/100-jaar-Elfstedentocht>
- Alvaarsman, B. (1749). *De winter: In drie gezangen*. Ferwerda.
- Buiting, J. (z.d.). *1963: DE ZWAARSTE ELFSTEDENTOCHT OOIT*. Isgeschiedenis. Geraadpleegd in maart, van <https://isgeschiedenis.nl/reportage/1963-de-zwaarste-elfstedentocht-ooit>
- Crisis Onderzoek Team. (1998, januari). *Elfstedentocht 1997: Leren van succes*. Samsom: Alphen aan de Rijn.
- Delpher. (z.d.). *Delpher*. Geraadpleegd in februari, van [https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=Elfstedentocht&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=0%7C20e\\_eeuw%7C&page=1&sortfield=datedesc&coll=ddd](https://www.delpher.nl/nl/kranten/results?query=Elfstedentocht&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=0%7C20e_eeuw%7C&page=1&sortfield=datedesc&coll=ddd)
- Elfstedentocht. (z.d.) *Elfstentocht*. Geraadpleegd op 8 maart, van <https://www.elfstedentocht.frl/>
- FBTO. (2019, januari). *Elfstedentocht – alles wat je moet weten*. FBTO. Geraadpleegd op 7 februari van, <https://www.fbto.nl/verzekeringen/berichten/elfstedentocht-feiten>
- Hofman, R. (2016, 23 september). *Jacob Valk*. Joods monument geraadpleegd in maart, van <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/131805/jacob-valk>
- Lolkama, J. (2006). *De toch der tochten: tragiek en triomf*. Utrecht
- Mijn Elfstedentocht: Ware verhalen van en over gewone rijders*. (2008). Friese Pers Boekerij.
- Lolkama, J. (1986). *Triomf en Tragiek in de Historie van de Elfstedentocht*. Wever B.V: Franeker.
- NOS schaatsen. (2022, januari). *Laatste toerschaatsers binnen • Elfstedentocht 1997 ten einde*. NOS. Geraadpleegd in januari van, <https://nos.nl/liveblog/2411821-laatste-toerschaatsers-binnen-elfstedentocht-1997-ten-einde>
- Paping, R., Maaskant, P & Dorren, I. (1985). *De Elfstedentocht 1985 en daarvoor*. Zwolle: La Rivière & Voorhoeve.
- Schaatshistorie. (z.d.). *Schaatshistorie*. Geraadpleegd in maart, van <https://www.schaatshistorie.nl/>
- Schaatsmuseum. (z.d.). *Schaatsmuseum Hindeloopen*. Geraadpleegd in december, van <https://schaatsmuseum.nl/>
- Schoustra, F.I. (z.d.) *Elfstedentocht de schaatsen scherp*. Keizer N.V: Leeuwarden
- Spektakel musical de tocht. (z.d.) *De tocht*. Geraadpleegd in maart, van <https://spektakel.musicaldetocht.frl/spektakelmusical-de-tocht/home/>

Worldcat. (z.d.). *Worldcat*. Geraadpleegd in februari, van <https://tresoar.on.worldcat.org/discovery>

### **Afbeeldingen en tabelgegevens**

Elfstedensite.nl (z.d.). *Route Elfstedentocht*. Geraadpleegd op 30-03-2022, van <https://www.elfstedensite.nl/over-de-elfstedentocht/route-elfstedentocht/>

FRIESFOTOARCHIEF, TRESOAR, ELF 0732, geraadpleegd op 10-02-2022, van <http://collections.tresoar.nl/digital/collection/TRLffa/search/searchterm/ELF%200732>

Lolkama, J. (2006). *De toch der tochten: tragiek en triomf*. Utrecht.

Schaatshistorie.nl. (z.d.). *Elfstedentocht*. Geraadpleegd op 30-03-2022, van <https://www.schaatshistorie.nl/ijsclubs-en-ijsbonden/toertochten/friesland/ijwc-elfstedentocht/>

Wandel.nl. (2020, 15 januari). *De geschiedenis van de Elfstedentocht*. Geraadpleegd op 30-03-2022, van <https://www.wandel.nl/blogs/elfstedentocht-geschiedenis/>